

MAQSUD ASADOV,

*O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
direktor o'rinbosari, filologiya fanlar doktori, professor*

CHUSTIYNING MUXAMMASNAVISLIK MAHORATI

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek adabiyotida muxammas janri taraqqiyoti, xususan, Chustiy muxammaslarining o'ziga xos xususiyatlari, qolaversa, shoirning badiiy mahorati xususida atroflicha bahs yuritilgan.

Kalit so'zlar: muxammas, taxmis, mumtoz adabiyot, janr, poetika

Annotation: This article provides a detailed examination of the evolution of the muhammas genre in contemporary Uzbek literature, focusing especially on the unique characteristics of Chustiy's muhammas works and the poet's literary craftsmanship.

Key words: mukhammas, tahmis, classical literature, genre, poetics

Zamonaviy she'riyatda mumtoz adabiy an'analarni mahorat bilan davom ettirgan Nabixon Xo'jayev – Chustiy ijodi nafaqat ohang va ifoda usuli, balki badiiyati bilan ham o'ziga xosdir. To'g'ri, adabiyotning mavjud an'analari zamirida bir qadar qat'iy qolipga kirgan poetik talablar, adabiy mezonlarning o'zgaras tamoyillari asosida yashab kelayotgan ijodiy tendensiyalar yotadi. Masalan, mavjud she'riy janrlar tabiatiga xos umumiy poetik qonuniyatlar bilan to'la hisoblashmasdan turib ijodiy jarayonda yetarli muvaffaqiyatlarga erishish anchayin qiyin. Ko'pincha ilmda adabiy an'anaga quyidagicha ta'rif beriladi: "Adabiy an'ana – dunyoni badiiy idrok etish, bilish sohasida davrdan-davrga, avlodlardan-avlodga o'tib kelgan adabiy tajribalar: estetik qarashlar, tasviriy vositalar, tildagi obrazlilik, emotsionallik va uslubdagi rang-baranglik"¹dir. Ammo, shuni unutmaslik kerakki, an'ana qotib qolgan qoidalar yig'indisi emas. Ijodkor dunyoqarashi, iqtidori va olamni badiiy idrok qilish qobiliyati ta'sirida adabiy an'analarni ham vaqt o'tgan sari yangilanib, jumladan, mumtoz she'riy janrlar va an'anaviy obrazlar mohiyati u yoki bu darajada boyib, sayqallanib boraveradi. Biz maqolada buni Chustiyning muxammaslari misolida o'rganamiz.

Shoir Chustiy muxammas adabiy shaklining har ikki turi: taxmis va ta'bi xud – mustaqil muxammasda barakali qalam tebratgan. Taxmis an'analarni zamirida shakllangan, salafning ijodiy yutuqlariga ergashib, o'ziga xos adabiy musobaqa jarayonida yangicha ma'no, ohang va ifodaga ega bo'ladigan she'riy guldastadir. U shoirdan yetuk mahorat, bilim va hozirjavoblik talab qiladi. Kuzatishlarimizdan ayon bo'ldiki, Chustiy taxmislari orasida o'zbek adabiyotida boshqa shoirlar ijodida uchramaydigan alohida bir o'ziga xoslik mavjud: bu "Turkiston mulkinining shayx ul-mashoyixi" Ahmad Yassaviy she'riga bog'langan muxammasdir. Unga "O'zga damni dam dema" deya sarlavha qo'yilgan. Mumtoz adabiyotda, xususan, irfoniy adabiyotda dam, nafas, vaqt, fursat, lahzaning teran ma'nolari bor. Tasavvufda vaqt Haq yo'liga kirgan solikning faqat muayyan fursat, ya'ni ayni damdagi ruhiy kechinmalarini anglatadi. Vaqt Hol sohibining qalbidagi ilohiy surur demakdir. Solikning aql-u shuuri, his-tuyg'ulari bu dunyo va uning tashvishlari bilan

¹ ЎзМЭ. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2000. – Б. 348.

bog'liq bo'lsa, vaqt ana shu – dunyodir. U g'am-anduh cheksa, vaqt ham g'am-anduh, shodlansa, vaqt – shodlikdir. Vaqt – solikning ma'naviy olamida g'olib va hokim bo'lgan tuyg'u va tushunchalar. Barcha ma'naviy fazilatlar va ruhiy kamolot sirlari vaqt bilan qozoniladi [2; 114]. Muxammasdagi "Jomi davring keldi, jomi jam dema, Dam bu damdir, o'zga damni dam dema, Sudi yo'q dunyo g'amini, g'am yema" misralari Ahmad Yassaviy she'riyatidagi ana shunday mazmunlar bilan nihoyat darajada yaqin.

Odamlilik maslagi – ulug' va mo'tabar maslak. Uning talablariga sidq ila umr kechirish hamisha ham oson kechavermaydi. Bu dunyoning o'tkinchi hoy-u havaslari yo'lida o'zligini boy bergan riyokor, munofiq va qalban majruh kimsalar borki, o'tayotgan fursatlarini g'animat bilmoqqa, insonga ne'mat o'laroq berilgan bu hayotning har lahzasini qadrlab yashash lozimligini anglamoqqa ularning tafakkuri ojizlik qiladi, kibr-u manmanlik, xudparastlig-u xudnamolik bu toifaning irodasini butkul yengib qo'yadi. Bundaylar odamlilik sifatidan ham yiroqdir, deydi shoir:

*Guldan oqmaydi gulob, to so'lmasa,
Dema komil, kimki nafs o'lmasa,
Dona puch, albatta, mag'zi to'lmasa,
Odamida zarra ma'ni bo'lmasa,
Sen ani surat ko'rib odam dema. [1; 259]*

Darhaqiqat, muxammas Yassaviy hikmatlarini yodga soladi: uslub – sodda, ifoda – ravon, tasvir – oddiy, ammo mazmun – teran. Chustiyning yana bir muxammasi ulug' shoir Alisher Navoiyning "Meni sargashta jismim dog' ila qon lolazor etmish" misrasi bilan boshlanuvchi g'azaliga bog'langan. E'tiborlisi, buyuk mutafakkirning aynan mazkur g'azaliga bitilgan taxmis o'zbek adabiyotida faqatgina Chustiy ijodida uchraydi, xolos. "Quyosh yuzlik meni o'z tal'atiga intizor etmish" satri bilan boshlanuvchi muxammas yor vasliga intilgan lirik qahramon, ya'ni oshiqning ma'naviy qiyofasi nihoyat darajada ta'sirchan va jonli gavdalanitirilgani, qolaversa, mazmun va ifodada o'z salafi "panjasiga panja ura olgani" bilan muhim ahamiyatga ega:

*Quyosh yuzlik meni o'z tal'atiga intizor etmish,
Dilimni dard-u hijron iztirobi beqaror etmish,
Nazar tashlab raqib qalbin misoli navbahor etmish,
Meni sargashta jismim dog' ila qon lolazor etmish,
Quyun yoxud to'kilgan lolazor ichra gulzor etmish. [1, 260]*

Gap shundaki, she'rdan Navoiy satrlari va Chustiy misralari chegarasini ajratib olish g'oyatda mushkul: biri ikkinchisini to'ldirib, rivojlantirib, fikran uyg'unlik, mazmunan mushtaraklikni yuzaga keltirgan. Ehtimol, shu sababli Chustiy ijodiy merosida taxmis muxammaslar mustaqil muxammaslarga nisbatan kamroq uchrar. Nazarimizda, bu she'rlar uzoq tayyorgarlik, taxmis muxammasga asos bo'lgan g'azalning barcha xususiyatlarini atroflicha o'rganish va salaflarining ijodiy maqsadlarini teran mushohada qilish natijasida yozilgandek tasavvur uyg'otadi.

Shoirning mustaqil tarzda yaratilgan muxammaslariga munosabatimiz esa biroz boshqacha: ular jo'shqin hayot quchog'ida erkinlik epxinlarini tuygan beg'ubor qalb iqrorlaridir. Bu she'rlarni mavzusiga ko'ra bir necha guruhlarga bo'lib o'rganish mumkin:

1. Maishiy turmush manzaralari tasviriga bag'ishlangan muxammaslar.
2. Ishqiy mavzudagi muxammaslar.
3. Pand-nasihat xarakteridagi muxammaslar.
4. Marsiya muxammaslar.

Dastlabki guruh she'rlarida vatan mavzusi ustunlik qiladi. Darhaqiqat, o'zbek she'riyatida vatan yoki yurt madhiga bag'ishlab yozilgan she'rlar talaygina. Biroq ular orasida badiiy jihatdan mukammal, mazmunan teran, deya baholash mumkin bo'lganlari baribir barmoq bilan sanarli. Chustiy muxammaslari esa samimiy, tabiiy, ortiqcha chiranish, zo'rakilik va yuzakilikdan xoli, to'pori, sodda dil izhorlari, desak aslo xato bo'lmaydi. Jumladan, "Gulistonim muqaddas" she'riga e'tibor qaratamiz. Muxammasda tadrij badiiy san'ati asosida misra misrani, obraz obrazni, badiiy tasvir o'zga bir poetik ifodani talab qilib keladi. Fikrni o'zaro zidlantirish, ya'ni tazod san'ati vositasida masalaning asl mohiyati, ijodkorning maqsad-muddaosi birin-ketin ochilib, aniqlashib borar ekan, tasvirning o'ziga xosligi o'quvchida estetik zavq uyg'otadi:

*Dilimning daftariga hech qachon afsona sig'maydur,
Shukim, do'stlarga to'lgan uyga begona sig'maydur,
Gulistonim muqaddas, bunga vahshiyxona sig'maydur,
Rayohindona sepgan joyga kurmakdona sig'maydur,
Hamisha tozalikda asragayman lolazorimni...*

Lirik qahramon nazdida Vatan – "dil daftari", "do'stlar to'la koshona", "muqaddas guliston", "rayohindona" va "toza lolazor"dir. Uni "begona"ga bermaydigan, o'zgalar "vahshiyxona", "kurmakdona"ga aylantirishlariga sira yo'l qo'ymaydigan chinakam vatanparvar, qat'iyat-u metin sabot sohibining keskin iqrori she'r mazmunini bandning oxirgi misrasida umumlashtirgan: ya'ni "Hamisha tozalikda asragayman lolazorimni".

Chustiyning ijtimoiy mavzulardagi muxammaslari qamrovi ham juda keng: ular orasida onalarni ulug'lash mazmunidagi, ulfatlar bilan o'zaro qadrdonlikni yanada mustahkamlash haqidagi, Farhod GESi qurilishida qatnashgan Qo'qon polvonlarini ulug'lab yoki qalam sovg'a qilgan kishiga minnatdorchilik bildirib yozilgan she'rlar-da mavjud. Xarakterlisi shundaki, bu she'rlarni o'qib shoir mansub bo'lgan davr manzarasi, shoir zamondoshlarining kayfiyati, bunyodkorlik ishlarining miqyosini teranroq tasavvur etish, hatto shoirga yaqin dehqon-u hunarmand-u polvonlarning ismlarini ham bilib olish mumkin. Aniqrog'i, Chustiy tarjimayi holini bilishda shoir muxammaslari o'ziga xos ma'lumotnoma ham bo'la oladi.

To'g'ri, bu she'rlarning barchasini badiiy ifodada kamolot kasb etgan yorqin asarlar sifatida tavsiflashimiz, faqatgina yutuqlarini e'tirof etishimiz she'rxon-u she'rshunoslarga bir qadar erish tuyulishi mumkin. Chunki ayrim muxammaslarda fikriy saktalik, ma'no kemtikligi, shunchaki qofiya tizishga urinish bilan bog'liq kamchiliklar mavjudligidan ham sira ko'z yumib bo'lmaydi, albatta. Jumladan, dongdor Farg'ona kanalining qurilishidan zavqqa to'lgan shoir muxammas shaklidan unumli foydalanib, bunday yozadi:

*Suv ichmagan chanqoq yerlar qolmaydi,
Kolxozchilar suv axtarib tolmaydi,
Endi suvni pulga sotib olmaydi,
Sug'oradur shirin obi zilolim,
Farg'onada qazgan dongdor kanolim. [1,278]*

Biri ikkinchisiga mantiqan to'la bog'lanavermaydigan, ohang va ifoda kuchi zaif, sun'iy yoki yasama tarzda talaffuzi o'zgartirilgan "kanolim" qofiyadoshi qo'llangan yuqoridagi misralarni tizib so'zni quruqdan quruqqa ovora qilish va qalamni qiynash shartmikan, degan fikr xayoldan kechishi mumkin. Aslida ham shunday! Ammo ushbu she'rga, birinchidan, o'z davri yangiliklariga hozirjavoblik talab qilingan shoirning ulkan voqelik bo'lgan kanal qurilishiga munosabati, ik-

kinchidan, yurtdoshlarining suv kelgani tufayli ko'ngilda aks etgan xursandchilik kayfiyatini keng ommaga xos yengil, sodda va oddiy ruhda ifoda etgan ijodkor kechinmalari deb qarasak, masala ancha ravshanlashadi.

Chustiy – xalqona ohanglarni mumtoz adabiy an'analar bilan uyg'unlashtira olgan dilbar shoir. Unda lug'at titib, izlab tushuniladigan so'zlarni, mazmuni anchayin o'yga toldiradigan irfoniy timsol yoki ramzlarni, anglash qiyin bo'lgan murakkab ifoda-yu poetik tasvirlarni deyarli uchratavermaymiz. Chustiy – davr bilan hamnafas, zamon bilan hamqadam shoir. U ko'nglida borini boricha, biroq badiiy zavq bilan ifodalaydi. Shuning uchun hamma vaqt o'z nomiga, mustahkam o'rniga ega. Buni shoirning ishqiy, pandnoma va boshqa turli mavzularda yaratilgan muxammaslari tahlili misolida ham aytish mumkin. Jumladan, 33 band – 165 misradan iborat hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan "Muhabbatnoma" she'ri ham badiiy jozibasi bilan alohida ajralib turadi. Muxammas kompozitsiyasida anafora – muhabbat so'zining misralar boshidagi takrori ustunlik qiladi – she'rda 85 misra muhabbat so'zi bilan boshlagan. Bu esa ta'kid ohangini kuchaytirib, mantiqiy urg'u tushayotgan so'zning she'rdagi muhim ahamiyatini yaqqol ko'z-ko'z etib turadi. "Yer-u osmon muqova ishq daftar, Quyosh-u oy-u yulduz unda xatlar" singari Chustiy badiiy tafakuriga xos ohorli tashbehtar esa she'rning badiiy qimmatini oshirgan. Diqqatga sazovor tomoni shundaki, she'r ijtimoiy ruh, hayotiy manzaralar tasviridan xoli emas. Muxammasning so'nggi uch bandidan mazkur she'r shoirning tanishi, do'sti, zamondoshi – hunarmand bir inson Abdullohga bag'ishlab yozilgani ayon bo'ladi. Masalan:

*Muhabbat qalbida iymoncha hamroh,
Hunarmand, kamtarin insonu ogoh,
Muhabbat shohiga loyiqli dargoh,
Uning ismi-yu jismi Abdu-olloh,
Fazilat sidq-u odob-u hayodur... [1,251]*

Shu tariqa, Chustiyning ikki marsiya-muxammaslari ham xalq va millat taqdiriga aloqador, shoirning cheksiz izzat-ehtiromiga sazovor bo'lgan kishilarga atab yozilgan. Umuman, Chustiy muxammaslarini o'rganish shoirning iqtidori, adabiy an'alarga munosabati va badiiy tafakkur imkoniyatlarini bilishga imkon yaratadi. Qolaversa, hayotiylik, aniqlik, muayyan shaxs va voqelik bilan bog'liqlik tamoyillariga ko'proq asoslangan mazkur muxammaslar o'zbek adabiyoti tarixida muxammas adabiy shakli taraqqiyotining yorqin jihatlarini yanada teranroq muhokama qilishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Чустий. Садоқат гуллари. Девон. – Тошкент, 1992. – 344 б.
2. Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – 604 s.
3. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект пресс, 1999. – 204 с.
4. Султон И. Адабиёт назарияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – 392 б.
5. Ҳаққул И. Аҳмад Яссавий. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. – 64 б.